

Şyhattar hakynda söz

Category: Kitapcy, Medisina, Poemalar, Taryhy ýerler

написано kitapcy | 23 января, 2025

Şyhattar hakynda söz ŞYHATTAR HAKYNDA SÖZ

Sumbar jülgesinde ýerleşýän Könekesir obasyndan üç-dört kilometr uzaklykda, dagyň eteginde Şyh Attaryň mawzoleýi bar. Ol baryp-ha XIII-XIV asyrlarda salnypdyr diýip alymlar aýdýarlar. Şunça asyrlap başyny dik tutup oturan mawzoleýiň remont edilmäge mätäçdi. Şonuň üçinem oba adamlary üyşüp, içine ýagş-ýagmyr girmezlik üçin onuň depesine demirden halka ýasadylar. “Taýak gelyänçä ýumruk” diýlişi ýaly, adamlar öz eden işlerinden hoşal bolupdylar. Emma olaryň göwnühoşlugy uzaga çekmedi. Aradan salym geçmänkä, geçen asyryň 80-nji ýyllarynyň ortalarynda raýkomyň sekretarynyň biriniň ýolbaşçylygynda gelen komissiýa bu demir halkany göz-açyp ýumasy salymyň içinde aýrypdy.

• **Eýsem-de bolsa, bu nämäniň hatyrasyna edildikä?**

Asyrlaryň ýykyp bilmedik täsin ýadygärliğini indi biz bu günki gün öz elimiz bilen ýykmalymykak?

Biz akyla sygmajak zada baş urlanda, hiç kimiň “Siziňki nädogry. Bu öz döwrüniň uly alymy, uly lukmany, uly filosofy bolan Şyh Attaryň hatyrasyna dikeldilen ýadygärlik” diýip, bogazyna sygdygyndan gygyрмаýşyna oturyp-oturyp haýranlar galýarsyň. Eýsem-de bolsa, munuň biziň ruhy göýdükligimiziň anyk bir mysaly dälmidä?

“...On baş, ýigrimi ýyl mundan ozalam Şyhattaryň içi-daşy abatdy. Oba ýaşululary oňa esewan bolýardylar. Indi welin onuň içini synlanyňda, agyň tutýar. Mawzoleýiň içindäki guburyň

daşynda gadymy ussalaryň sünnäläp ýasan agaçlarydyr gapylaryny sary garynja iýip gutaryp baryar. Mawzoleý bilen ýaşıtdaş belent başly çynar oňa penakär hökmünde saýa salyp otыр...”

Bu Könekesir obasynyň Pordere jülgesinde ýerleşýän daş-töweregini belent daglar bilen gurşalan Şyh Attaryň mawzoleýiniň gözgyny ýagdaýy hakynda. Bu hakda men 1989-njy ýylyň 21-nji maýynda «Türkmenistan» gazetinde ýazypdym.

Dagyň gözel yerinde, belent çynarlaryň saýasynda ýerleşen bu mawzoleýiň belentligi 12 metrdir. Onuň Gündogar tarapyndaky girelge içerde ýerleşen dört burç (5×5 m) jaýa eltýärdi. Bu otagyň iki gatlakly gupbasy bolup, onuň burçlaryndan naýza görnüşli dört ok ýokary gidýärdi. Bu oklar soňra 12 burçlygy emele getirýärdi. Biz öz deň-duş oglanlarymyz bolup ýaş wagtlarymyz bu mawzoleýe gezelenje gelerdik. Şonda jaýyň diwarlarynyň baý dekorativ bezegler bilen bezelendigi ýadymda. Şol döwrüň gündelik durmuşy we gurluşyk däpleri bilen baglanyşykly bolan bu bezegler indi ýitip gidipdir. “Ýadygärliگیň bezegi, ussatlyk bilen salnan nagyşlar bu mawzoleýiň XIII-XIV asyrlarda bina edilendigini çaklamaga esas döredýär” diýip, merhum alym Nazar Halymow bilen söhbetdeş bolanymda aýdypdy.

Nebsimiz agyrsa-da Şyhattaryň mawzoleýi henize çenli döwlet hasabyna we goragyna alynmandyr. Bu mawzoleýiň özboluşly gurluş aýratynlygy, bezegi ähli jemgyýetçiligiň, ylaýta-da arhitektorlaryň we arhitektura taryhçylarynyň ünsüni çeker diýip pikir edýäris.

• Eýsem-de bolsa, Şyh Attar kim bolupdyr?!

Feridetdin Attar 1141-nji ýylda (E.E.Bertelsiň ýazmagyna görä, bolsa ol 1150-nji ýyl) Nişapur şäheriniň eteginde, dermanhanaçynyň maşgalasynda dünýä inipdir. Onuň kakasy gurply bolansoň, ol öz ogluny okadypdyr. Feridetdin ýaş wagtlary ylmyň dürli ugurlary boýunça ýeterlik bilim alypdyr. Aýratynam ol din ylmyna, medisina uly höwes bildiripdir. Aýratynam ol Abu-Aly ibn Sinanyň lukmançylyk baradaky işlerini gowy öwrenipdir. Maglumatlara görä, Şyh Attar tutuş ömrüni

Nişapuryň eteginde geçiripdir. Ol özüniň ýazmagyna görä, köp eserlerini atasyndan özüne galan dermanhanada oturyp ýazypdyr. (Attar dermanhanaçy diýmegi aňladýar.) Attaryň jahankeşde bolandygy, onuň esasan musulman Gündogar ýurtlaryna, Ýegipte, Hindistana syýahat edendigi hem mälimdir. Şondan soň ol ýene-de dogduk mekanyna – Nişapura dolanyndyr. Ömrüniň ahyryna çenli hem şol ýerde ýaşapdyr. Şyh Attar 1229-njy ýylda wepat bolupdyr. Rowaýatdan görnüşi ýaly, ol mongollaryň elinden wepat bolupdyr: bir mongol Şyh Attaryň kimligini bilmän, gul hökmünde satarman bolýar. Gojany 1000 dirheme bahalaşýar. Şonda ony Şyh Attar hakyky bahasyna satmaklaryny sorayar. Şonda ony bir petde samana dileýärler weli, dälilik hetdine ýeten mongol şyhy gylyçdan geçiripdir. Onuň ölümi bilen baglanyşykly bu waka çynmy ýa ýalan, belli däl. Ýöne şeýle rowaýat bar.

• Onda mongol tarapyndan öldürilen Şyh Attaryň mazarynyň Nişapurdan ep-esli uzaklykda ýerleşýän Könekesir obasynyň golaýynda ýerleşmegi nämedenkä?

25-30 ýyl mundan öň metbugat sahypasynda Şyhattaryň mawzoleýi hakyndaky habary okanym ýadymda. Şol habarda bu parasatly adamyň hatyrasyna Eýranda we Samarkantda mawzoleýleriniň bardygy aýdylýardy. Şonda men bir adama hatyralap birnäçe mawzoleýiň gurlandygyny haýran galypdym.

Bu gün bolsa onuň biziň obamyzdaky mawzoleýine zyýarata gelip gidýanleriň sany köpelmese azalmaýar.

Öz döwründe uly şyhларыň hatarynda tanalan Attaryň bu ugra ýykylyşy barada şeýle rowaýat hem bar: “Bir gezek onuň dermanhanasyna bir derwüş gelip, ondan bir zatlar soranda Attar sesini çykarmandyr. Derwüş uludan demini alyp, daşyna garanjaklapdyr. Şonda Attar ondan näme beýle gaýgy-gama batanyňy sorapdyr. Maňa ölmek aňsat, sebäbi meniň hiç zadym ýok. Dat seniň gününe” diýip, derwüş aýdypdyr. Attar: “sen nähili ölseň, menem şeýle edeýin” diýse, onda derwüş: “Meniňki ýaly ölmegi başararmykaň?!” diýip, egnindäki hyrkasyny başujyna ýassyk edip, uzyn düşüp ýatyberýär. Ol “Ýa, Alla!”

diýip jan beripdir. Attar bu ahwaly görüp, aňk bolup galypdyr we öz dermanhanasyny ýapyp, çykyp gidipdir. Rowaýata görä, Attar bir ýüz on dört ýaşapdyr. Belki-de bu onuň keramatlydygyny nygtamak üçin, Gurhanyň bir ýüz on dört süresiniň sany bilen baglanyşdyrylan bolmagy ähtimaldyr.

Gündogarda gadymdan gelýän şeýle bir rowaýat bar. Bu rowaýaty Nyzamylmülk “Syýasatnama” kitabynda-da getiripdir.

Nowşirwan Adyl bir gün atyna atlanyp, golaý-goltumlary bilen awa çykypdyr. Ol bir obanyň deňinden geçip baryarka, togsan ýaşly gojanyň ýere hoz agajyny oturdyp durandygyny görüpdir. Nowşirwan muňa aňk-taňk bolupdyr, sebäbi hoz agajy diňe ýigrimi ýyldan soň miwe berýän eken. Nowşirwan:

– Eý, goja, sen hoz agajyny oturdýarmyň? – diýip sorapdyr.

– Goja: – Hawa, patyşahym! – diýip jogap beripdir.

– Miwesini iýmek üçin sen ýene näçe ýaşarsyň?

– Öňküler oturdyp gidipdirler, biz iýdik, biz oturdyp gideris, soňkular iýerler.

Bu jogap Nowşirwan Adylyň göwnünden turupdyr. Ol:

– Berekella – diýipdir welin, gaznaçy derhal goja müň dirhem beripdir. Goja:

– Eý, sahyp, bu hoz agajynyň miwesini, şeýdip menden basym iýen bolmady! – diýipdir. Nowşirwan:

– O nähili beýle bolýar? – diýip sorapdyr.

– Goja:

– Eger men hoz agajyny oturtmadyk bolsam, patyşa-da bu ýerden geçmedik bolsa, sadyk guluňyza bu zatlar miýesser etmezdi. Eýsem, men şeýle jogap bermedik bolsam, men nireden müň dirhemli bolaýyn?! – diýip jogap beripdir.

– Berekella! Berekella! – diýipdir. Gaznaçy derrew goja iki müň dirhem beripdir, sebäbi Nowşirwan “berekella” diýen sözi iki gezek gaýtalapdyr”.

Şyh Attar bu rowaýatyň asyl nusgasyny saklap, onuň şygry dili bilen çeper suratlandyrýar.

Dünýä edebiýatynyň dür däneleri Jelaletdin Rumi, Fizuly, Alyşir Nowaýy... bularyň ählisi Şyh Attaryň zehinine tagzym edipdirler. Ondan öwrenipdirler. Rumi heniz çaga wagty bu uly ussadyň diwanlaryny yzygider okapdyr, olary ýat bilipdir diýen

ylmy maglumatlar hem bar. Hatda ol on iki ýaşlaryndaka kakasy Soltan Ulem bilen Horezmi taşlap gaýdanlarynda Nişapura sowulyp, Şyh Attar bilen görüşmän gidip bilmeýärler. Olar Nişapura gelip Şyh Attary soranlarynda, şyhyň din hadymalary tarapyndan ýeretik pikirleri üçin ölüme hukuk edilendigini, bu hökümiňem onuň şäherden kowulmagy bilen çalşylandygyny eşidipdirler. Ataly-ogul het edip-hesip edip Şyh Attary bir dagyň gowagyndan tapypdyrlar we gürrüňdeş bolupdyrlar. Professor Ýe.E.Bertels Şyh Attaryň bu agyr jeza höküm edilmegine onuň dördünji halyf Aly hakynda “Täsinlikleriň ýüze çykmasy” (“Proýawleniýe çudes”) atly poemasyny ýazandygy sebäp bolandygyny ýazýar. Görşümüz ýaly Şyhattar ýaşynyň soňunda öýsüz-öwzatsyz galypdyr. Ýe.E.Bertels rowaýata salgylanmak bilen, ol 1230-njy ýyl töweregi wepat bolandyr diýip çak edýär. Ýeri gelende aýtsak, Gündogaryň dana ogly Şyhattaryň döredijiligini öwrenmekde rus alymy Ýe.E.Bertelsiň aýratyn hyzmatlaryny bellemek gerek. Onuň 1924-nji ýylda “Feridaddin Attaryň sufiý Kosmogoniýasy” atly kitaby neşir edilipdir. Ol dürli döwürlerde onuň Şyhattar hakyndaky makalalary ylmy neşirlerde çap edilipdir. Onuň “Ferideddin Attaryň poemasynyň Leningrad döwlet jemagat kitaphanasyndaky gymmatly golýazmasy”, “Attaryň gazalynyň bir düşündirişi hakynda” ýaly makalary hem muňa şaýatlyk edýär. Bertels ilkinji bolup Attaryň “Bilbilnama” poemasyny rus diline geçiripdir. Ol öz makalalarynyň birinde Garsen de Tassa tarapyndan Attaryň “Mantik at-taýr” poemasynyň 1857-nji ýylda Parižde neşir edilendigini hem ýazypdyr. Ol Attary Günbatarda onuň esasan üç eseri bilen, ýagny iki sany poemasy – “Maslahatnama”, “Guşlaryň söhbeti” hemem “Öwlüýäler hakynda ýatlama” atly bir kyssa eseri bilen tanalýandygyny aýdýar. Attaryň eserlerinde dürli mazmunly hekayatlar, tymssallar agdyklyk edýär. Bu onuň döredijilik aýratynlygydyr. Alyşir Nowaýy ýaş wagtlary pars, azerbeýjan edebiýaty bilen gaty içgin gyzyklanypdyr, 10-11ýaşlarynda Saadynyň “Gülüstan”, “Bostan” poemalaryny ýatdan bilýän eken. Alyşir Feridaddin Attaryň “Mantik at-taýr”, “Guşlaryň söhbeti” atly poemasyny şeýle bir gyzyklanma bilen okapdyr. Bütün dünýäni unudyp, soňabaka adamlardan gaçyp

başlapdyr. Onuň bu ýagdaýyny gören kakasy oglunyň bu poemanyň okamagyny mejbury gadagan etmeli bolupdyr. Emma bu giçdi. Sebäbi Alyşir poemany boýdan-başa ýat tutupdy. Nowaýy Attaryň bu poemasyny ömürboýy gowy görüpdür. Ýaşy birçene baransoň, Nowaýy bu poema jogap edip “Lisan at-taýr” (“Guşlaryň dili”) atly eserini döredipdir. Munazar žanrynyň tradisiýalarynda ýazylan “Guşlaryň söhbeti” poemasy Attaryň hakdan içen şahyr bolandygyna güwä geçýär.

Jelaletdin Rumynyň “Mesnewisiniň” döremeginde-de hut Attaryň eserleriniň täsiri ýetendigi bellidir. Ýazyjy Radiý Fişiň “Jelaletdin Rumi” atly kitabynda görkezişi ýaly, Muhammet şanyň eden etdiligine çydaman (Horezm şa tarapyndan Şyh Mejitetdin Bagdadyny zulum bilen öldürmegi, Çingiz hanyň iberen musulman täjirlerine sütem edilmegi, halyfa garşy durmagy we gaýralar), bu zulumyň soňunyň gowulyk bilen gutarmajagyny aňan Jelaletdiniň kakasy masgalasyny alyp, Horezmi terk edýär. Ýolda Nişapura degip geçýärler. Şonda Attar “Asrarnama” (“Syrlar kitaby”) diwanyny Rumynyň atasyna sowgat berýär. Ol “Ýakyn wagtda seniň ogluň hem бүтін дүнйәде हुdayy söýänleriň ýüreklerinde ot ýakar” diýip, on-on iki ýaşlaryndaky Jelaletdine baha berýär.

Attar özünden öňki ýaşap geçen dana adamlara çuňňur hormat goýupdyr. 736-njy ýylda Maryda doglan Abdyrahman Abdylly Mübärek al-Merwezä bolan hormat-sylagy çäksiz bolupdyr. Merwezi hem alym, hem şahyr. Ol 797-798-nji ýyllarda ýogalyppdyr. Attar ony “ylymda, batyrlykda deňi-taýy bolmadyk” hökmünde häsiýetlendiripdir. Attaryň “Tezkere-i-ewliye” (“Öwlüýäler hakynda ýatlama”) eseriniň 1436-1437-nji ýylda parsçadan çagataý edebi diline geçirilendigi hem täsindir. W.M.Nasilow XI-XV asyrlarda uýgur ýazuwyna bagyşlanan kitabynda Attaryň terjime edilen bu eseriniň golýazmasynyň Pariždäki Milli kitaphanada aýawly saklanýandygyny belläp geçýär.

Ýazyjy Radiý Fiş ýaňy ady agzalan kitabynda Attaryň bir timsalyny mysal getirýär: gadymy döwürde bir patyşanyň ýalňyz ogly bar eken. Patyşa ölerden soň, onuň tagtyna şol oglan geçmeli. Patyşa ýa, oglunyň baryp ýatan akmakdygyna göz

ýetirip, tagt-a beylede dursun, iň bir ýönekeýje işi-de ynanmak bolmajakdygyna berk ynanyndyr. Uzak oýlardan soň patyşa “heý, bolmanda pal atmagy-ha öwrener-dä” diýip, ony alymlaryň eline beripdir.

Birnäçe ýyl geçenden soň, alymlar oglany köşge, patyşanyň ýanyna getiripdirler. “Ogluňyza pal atmagyň ähli kadakanunlaryny öwretdik. Mundan başga biziň edibiljek zadymyz yok” diýip aýdýarlar. Şonda patyşa ýüzüginini bildirmän eliniň ayasynda gizläp, öz elinde näme barlygyny sorapdyr. Şazada gumuň yüzünde birzatlary çyrşaşdyryp: “Öz-ä togalak içem deşik” diýip jogap beripdir. “Elimdäkiň dasky görnüşini dogry bildiň! Indi onuň näme zatdygyny hem aýt!”diýse, şazada pikirlenip-pikirlenip “Ol-a degirmen daşy!”diýipdir. Oglunyň bu jogabyna patyşa: “Öwrenen zatlaň güýji bilen-ä elimdäki zadyň daşky alamatlaryny bildiň. Ýöne meniň elime degirmen daşynyň sygmajakdygyna weli akylyň yetmedi” diýip, jany ýanyndyr.

“Guşlaryň söhbeti” diwanyndaky bu tymsalyny Attar Radiý Fişiň ýazmagyna görä, öz halypasy Mejitetdin Bagdadydan eşiden bolmaly (Bagdady Attara medisina barada derman serişdeleri barada köp zatlary öwrenipdir. Bagdady bilen Jelaletdin Rumynyň kakasy Soltan Ulem bile bir ýerde okapdyrlar. Bagdady soň Horezm şa tarapyndan başy alnyp, derýa taşlanylýar).

Elbetde, bir gazet makalasynda sopusylyk akymynda-da, edebiyat meýdanynda-da uly yz goýup giden Feridetdin Attar hakynda hemme zady aýtmak mümkin däl. Şonuň üçinem okyjylar azda-kände bu parasatly adam hakda düşünje alsyn maksady bilen bu ýazgymyzy okyjylary ýetirmegi makul bildik.

Bu beýik dana kişiniň hatyrasyna gurlan bir mawzoleýiň türkmen topragyndadygy hem aýratyn bellemäge mynasypdyr. Şyhattar ady bilen meşhur bu mawzoleý indi gör, niçeme asyrlaryň şatysyna döz gelip, öz durkuny ýitirmän saklap gelýär.

Şyh Attaryň mawzoleýiniň we Könekesir obasynyň taryhy boýunça ýene bir gyzykly maglumat bar: Beýik söz ussadymyz Alyşir Nowaýy Astrabadyň häkimi wezipesinde işlän döwri, 1487-nji ýylda ýoly Könekesir obasynyň üstünden düşýär we Şyhattaryň guburynyň üstüne kümmet galdyrýar. Ine, asyrlara ýeň bermän seleňläp duran taryhy binanyň şeýleräk taryhy bar.

Allaýar ÇÜRIÝEW,
TYA-nyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar
institutynyň uly ylmy işgäri. Taryhy ýerler